

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ЗАГРОЗА ВІТЧИЗНЯНОМУ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

RUSSIA-UKRAINE WAR AS A THREAT TO NATIONAL CONSTITUTIONALISM

Нікітіна Л.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри соціально-економічних дисциплін

Комунальний заклад вищої освіти «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»

В дослідженні розкрито найбільш гострі аспекти проблематики та загрози розвитку вітчизняного конституціоналізму в умовах війни та через її наслідки. Стаття включає аналіз вітчизняної доктрини за вказаною проблематикою, дослідження нормативних основ конституціоналізму та концептуальних моделей його зміцнення в контексті протидії сучасним загрозам. Автором охарактеризовано специфіку воєнного стану в конституційно-правовому аспекті, а також досліджено основні напрями інституційних та структурних змін у конституційному ладі держави. Розглянуто міжнародно-правове підґрунтя регулювання деяких аспектів забезпечення конституційних прав людини та громадянина під час війни з урахуванням особливостей російсько-української війни як деструктивного чинника для забезпеченості прав громадян та основ державного устрою, територіальної цілісності та суверенітету. Досліджено сутнісну природу конституціоналізму як ціннісно-правової та ідеологічної основи розбудови державно-правового механізму та системи суспільних інститутів на засадах свободи, демократії та верховенства права. Дослідження включає розгляд найбільш гострих інформаційних подразників суспільного ладу та конституціоналізму в Україні, що виникають в умовах воєнного стану. В статті враховано ключові особливості трансформування вітчизняного державно-правового механізму як наслідок реагування на загрозу національній безпеці. Автором враховано популярні концептуальні підходи колег до вивчення векторів деструктивного впливу повоєнного часу на ідеологічні та структурні основи конституціоналізму в Україні та теоретичні ідеї щодо їх нейтралізації. В статті виведено та охарактеризовано основні групи джерел загрози правовій основі державного ладу в Україні та конституційності процесів в українському суспільстві, що мають поширення під час війни. Опрацьовано техніко-юридичний та теоретико-правовий аспекти розгляду фактичного впливу війни та її наслідків на стан забезпечення конституційних основ функціонування держави та суспільного устрою. Запропоновано теоретичні та державно-програмні концептуальні моделі протидії загрозам вітчизняному конституціоналізму під час опору збройній агресії та в перспективі вирішення проблематики наслідків війни для державного устрою та правових основ суспільного життя.

Ключові слова: конституціоналізм, конституційність, права людини та громадянина, режим воєнного стану, ідеологічні основи конституціоналізму, групи джерел загрози.

The study reveals the most acute aspects of the problems and threats to the development of domestic constitutionalism in the conditions of the war and its consequences. The article includes an analysis of the domestic doctrine on the specified issues, a study of the normative foundations of constitutionalism and conceptual models of its strengthening in the context of countering modern threats. The author characterized the specifics of martial law in the constitutional and legal aspect, and also investigated the main directions of institutional and structural changes in the constitutional system of the state. The international legal basis for the regulation of some aspects of ensuring the constitutional rights of a person and a citizen during the war is considered, taking into account the peculiarities of the Russian-Ukrainian war as a destructive factor for ensuring the rights of citizens and the foundations of the state system, territorial integrity and sovereignty. The essential nature of constitutionalism as a value-legal and ideological basis for the development of the state-legal mechanism and the system of social institutions based on the principles of freedom, democracy and the rule of law has been studied. The study includes consideration of the most acute irritants of the social order and constitutionalism in Ukraine, arising under the conditions of martial law. The article takes into account the key features of the transformation of the domestic state-legal mechanism as a consequence of responding to the threat to national security. The author takes into account the popular conceptual approaches of colleagues to the study of the vectors of the destructive influence of the post-war period on the ideological and structural foundations of constitutionalism in Ukraine and theoretical ideas regarding their neutralization. The article identifies and characterizes the main groups of sources of threats to the legal basis of the state system in Ukraine and the constitutionality of processes in Ukrainian society, which spread during the war. The technical-legal and theoretical-legal aspects of the examination of the actual impact of the war and its consequences on the state of ensuring the constitutional foundations of the functioning of the state and the social system have been elaborated. Theoretical and state-program conceptual models of countering threats to domestic constitutionalism during resistance to armed aggression and in the perspective of solving the problems of the consequences of war for the state system and legal foundations of social life are proposed.

Key words: constitutionalism, constitutionality, human and citizen rights, martial law regime, ideological foundations of constitutionalism, groups of threat sources.

Метою статті виступає дослідження загроз розвитку вітчизняного конституціоналізму в умовах російсько-української війни та її наслідків. Здійснення теоретико-правового аналізу джерел безпеки конституційним основам державності та прав людини і громадянина в Україні та визначення шляхів протидії вказаним явищам у правовому полі.

Постановка проблеми. Середовищні умови детермінують стан правової проблематики та ракурс її дослідження. Дана закономірність стає тим більш відчутною, коли йдеться про нетривіальні обставини, значущі пертурбації загальнонаціонального масштабу, які актуалізують питання безпеки та існування держави і нації. Перебіг подій в Україні зумовлює особливо гостру необхідність підтримувати правові механізми у стані, достатньому для ефективного та безперервного функціонування, адже в умовах війни суттєво зростають ризики як окремих актів протиправної поведінки, так і паралізування цілих інсти-

тутів. Відтак, одним з аспектів, що підлягає науковому аналізу є площина ціннісно-правової проблематики галузі конституційного права – сфери, що охоплює (за об'єктом регулювання) основоположні права особи та, одночасно, фундаментальні основи державотворення.

Як справедливо зазначає С. П. Мороз, конституційно закріплену ідею про права людини можливо реалізувати за наявності відлагодженого соціально-правового механізму забезпечення прав людини як системи засобів і факторів, які забезпечують необхідні умови поваги усіх прав і основних свобод людини, що витікають з гідності, притаманній людині, і є суттєвими для її вільного і повного розвитку [9]. Так, ненова, втім все більш актуальна ідея важливості конституціоналізму у державі отримує ще більш вираженого, а за своєю сутністю – фундаментального значення.

Конституціоналізм – це широкоохоплююче явище, що корелює із усіма суттєвими інституційними елементами.

тами правової системи держави та формує ціннісно-правову основу суспільних відносин. Маючи широко осяжний змістовний сенс, феномен конституціоналізму не має чіткого категоріального визначення, існуючи в теоретичній площині у вигляді системи загальнознайомих ознак. В цьому питанні погоджуємось із І. Є. Словською, яка зазначає, що повне уявлення про конституціоналізм об'єктивно можливе у разі визначення його суті, змісту та форми, тоді як за своєю суттю конституціоналізм – це верховенство Конституції України, її місце у правовій системі як Основного Закону, акта найвищої юридичної сили, що виступає нормативно-правовою основою всіх нормативно-правових актів, зумовлюючи структуру та ієрархічність їх системи [11, с. 164–165]. Втім, як зазначає вчена, конституціоналізм впливає не лише на нормативно-правову систему, але й на економічну, політичну, соціальну та духовні сфери суспільного життя, обумовлюючи їх конституційність [11, с. 165]. Так, розуміємо, що конституціоналізм розглядається в доктрині як об'ємне явище, що торкається правової та ідеологічної основи усіх ключових сфер та власне устрою суспільства, визначаючи скоріше основні загальні принципи його розбудови, функціонування та розвитку, а ніж окремі галузеві спрямування чи спеціальні питання.

Зрозуміло, в світлі зазначеного, що підтримання та зміцнення конституціоналізму є діяльністю, спрямованою на захист демократичних основ розвитку держави в цілому, а не локальним завданням правової політики держави у конституційно-правовій галузі. Як зазначено в ч. 2 ст. 3 Конституції України: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [6].

Так, правова сутність конституціоналізму – це визначення та затвердження Основного Закону як ідейно-правової основи розбудови, реформування та розвитку усіх суспільних інститутів, правил та механізмів їх функціонування і взаємодії. Конституціоналізм є ціннісно-правовим орієнтиром у формі визначених правових норм, системою заходів, засобів та механізмів їх забезпечення і гарантування та одночасно констатованим результатом дії вказаних елементів. Досягнення конституціоналізму, таким чином, полягає у ефективному забезпеченні неухильного дотримання фундаментальних правових (конституційних) основ у всіх формах діяльності, суспільних процесах та індивідуальних актах поведінки.

Конституціоналізм, серед іншого, це усвідомлення суспільством реального стану правової системи, що відповідає ціннісним орієнтирам, стандартам та необхідним показникам правової конституційної держави. Належний стан конституціоналізму – це сукупний узагальнюючий показник правового розвитку держави та суспільної правосвідомості. Втім, реальний стан конституціоналізму в Україні потребує значної кількості практичних вдосконалюючих кроків та послідовного доопрацювання. Особливо остання теза набуває актуальності у воєнний час, при цьому, при збереженні основних конституційних засад, в умовах війни конституціоналізм та державно-правовий механізм його забезпечення перебувають під серйозним впливом численних деструктивних факторів.

Критична кількість державних та суспільних інститутів, усталених правових механізмів зазнають в існуючих умовах суттєвих змін: від екзистенційної кризи в одних випадках, до революційно-прогресивних перетворень в інших.

Щодо низки фундаментальних питань суттєвої трансформації зазнає суспільна думка – вагомий чинник векторного спрямування та практичної ефективності державної політики в Україні. Один лише цей фактор значною мірою корегує кон'юнктуру правової сфери,

характер та спрямування державної правової політики, баланс гілок влади тощо.

Важливим елементом конституціоналізму під час війни є, безумовно, *положення міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною*, якими закладено основи регламентації та захисту прав людини, обов'язки держави щодо їх дотримання та забезпечення, а також окремі норми, якими впорядковано вказані питання в умовах війни. Так, статтею 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) [4] врегульовано підстави відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Ч. 1 вказаної статті передбачає, що під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Конвенцією про захист цивільного населення під час війни [5] передбачено вимоги до сторін збройного конфлікту щодо поводження із різними категоріями населення, заходи захисту населення від деяких наслідків війни, правовий режим окупованих територій та територій сторін конфлікту, правила поводження з інтернованими та ін. Вимогу гуманного поводження із військовополоненими закріплено у ч. 1 ст. 4 такого нормативного документу, як IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: положення про закони і звичаї війни на суходолі^[1] та низці інших актів. Втім, цілком обгрунтовано видається констатація того факту, що окреслені межі прав людини та обов'язків всіх учасників правовідносин щодо таких прав під час війни особливо явно піддаються різним загрозам, а іноді практично повному ігноруванню.

І, як не дивно, вказана ситуація має багатовікові корені, які так і не вдається здолати сучасному суспільству. Як зазначав ще Марк Туллій Цицерон (106–43 рр. до н.е.) «Коли гримить зброя закони мовчать». Тож зрозуміло, що всі наявні проблеми дотримання прав людини та громадянина, а також конституційних положень під час війни зазнають особливо гострої загрози, а надто коли під час ведення бойових дій на неконвенційні методи державою-агресором робиться відвертий акцент.

Державно-правовий механізм в умовах війни. М. В. Савчин розглядає в межах даної проблематики такі прояви впливу війни та її наслідків на стан конституціоналізму, як зміни у інституційній спроможності держави з огляду на функцію безпеки громадян та інші державні функції, ускладнення специфіки захисту прав людини в умовах війни та обмеженості ресурсів. З наведених дослідником блоків питань впливає необхідність констатації значної кількості правових загроз, що виникають в умовах війни для конституційних основ державного ладу та прав людини і громадянина. Зокрема обмеження зазнають економічні, деякі особисті свободи громадян, змінюються алгоритми прийняття та втілення владних рішень, чому передують і перерозподіл владних повноважень [10, с. 3–14]. Такі зміни, тим більше запроваджені імперативними методами і прискореними темпами, здатні доволі відчутно та деструктивно вплинути та перебіг звичних процесів у суспільстві, спричинити бурхливі реакції та загострювати проблемні точки правової свідомості громадян. При цьому невідворотною необхідністю залишається забезпечення закріплених у Конституції України прав громадян у сфері конституційно-правових відносин [12, с. 23–24].

Р. П. Луцький доцільно зосереджує увагу також на деяких техніко-юридичних особливостях практики конституціоналізму в умовах воєнного стану, як-от обмеження законодавцем можливих конституційних змін за умов воєнного або надзвичайного стану через причини як

практичного (відсутність фактичних умов для здійснення електоральних процедур, перефокусація пріоритетів населення під час опору збройній агресії тощо), так і теоретичного плану (зміни Конституції в умовах воєнного стану не матимуть легітимності або будуть формально легітимними). Дослідником також доречно підкреслено проблему неможливості реалізації норм Конституції України на окупованих територіях, яка унеможливує і запровадження на таких територіях конституційних реформ [8].

А. Р. Крусян визначає щонайменше три аспекти впливу воєнного стану на сучасний український конституціоналізм: 1) зміна нормативної основи системи конституціоналізму при незмінності конституції України; 2) зміни функціонального механізму конституціоналізму України (зміни системи та компетенції органів влади, обмеження прав громадян тощо); 3) виникнення необхідності опрацювання ідеологічної складової конституціоналізму [7, с. 15–20].

Певних ускладнень зазнає також механізм надання правової допомоги та правового захисту, що здійснює адвокатура України. Правники відзначають не лише підвищену кількість правопорушень та зловживань, але й ускладнення фактичних умов праці. З початком військової агресії РФ проти України значно активізувалась діяльність Комітету з військового права Національної асоціації адвокатів України з поширення правової інформації серед військовослужбовців [3], фіксується також активна діяльність адвокатів у площині надання безплатної правової допомоги для переселенців [2, с. 73–74]. Такі факти, звісно, свідчать про позитивні тенденції як у професійному середовищі правників, так і у суспільній правосвідомості загалом. Однак зрозуміло, що найчастіше вони є наслідком реагування на зростаючу кількість правопорушень та суттєве погіршення майнового стану громадян.

Загрозу конституціоналізму можуть утворювати не лише очевидно негативні процеси, але й неконтрольована динаміка змін, що мають в тому числі і позитивний, прогресивний характер. В даному контексті можемо виділити щонайменше два джерела загрози:

1. Вимушені зміни конституційних основ української державності (територіальна цілісність, суверенітет, позаблоковий статус в сфері оборони, зовнішньополітичний курс, економічна, екологічна, енергетична безпека, євроатлантична інтеграція, військово-адміністративне управління тощо) – система ключових для державного ладу питань, що мають вирішуватись прискорено та в стресових умовах.

2. Структурно-інституційні зміни державного та суспільного ладу в Україні (обмеження конституційних прав на період воєнного стану, внутрішня та зовнішня міграція, усунення суперечностей у середні суспільства щодо проблеми конституційних обмежень, обов'язків громадян, подолання наслідків військової агресії, формулювання нових векторів державної політики, подолання злочинності в умовах правового режиму воєнного стану, ескаляція суспільних конфліктів тощо) – критичне накопичення обмежувальних кроків влади по відношенню до прав громадян, що посилює правову конфронтацію та соціальну напругу.

Конституціоналізм як загальнолюдська цінність розвинутих суспільств та держав має чіткі та зрозумілі основи, хоча набуває у випадку окремих систем відповідного забарвлення як відображення національних та державних рис, традицій. Так, специфіка вітчизняного конституціоналізму, ускладнена умовами воєнного стану потребує вираженого ставлення та уважного вивчення. Насампе-

ред підвищеної концентрації на проблемі потребує законодавець. Не слід покладатись на поверхневий підхід, оскільки сучасні явища війни вкрай відчутно розбалансовують важливі механізми державно-правового устрою та суспільного ладу. Конституціоналізм як ціннісна опора правового регулювання в Україні потребує в окреслених умовах особливо уважного опрацювання.

На увагу заслуговують й інші численні загрози конституціоналізму в умовах війни, або обставини, що створюють передумови зародження таких загроз. Посилення конфронтації держави та суспільства, поширення мови ворожнечі та створення агресивного середовища як передумови численних соціальних конфліктам – лише деякі з наявних проявів радикалізації настроїв у суспільстві. За таких умов навряд доречно вибудовувати нові конструкції правового регулювання, відштовхуючись від наявних реалій як від надійного підґрунтя.

Не слід ігнорувати найбільш показові сигнали та подразники загострення суспільної напруги. Надважливим є збереження коректного балансу – правосудного розподілу обов'язків та обмежень між різними соціальними групами, яке сприймалося б громадянським суспільством як виправдане, рівномірне, співрозмірне та справедливе – конституційне. Так, обґрунтованим видається: 1) посилення юридичного контролю за дотримання конституційного законодавства та захистом прав людини та громадянина; 2) сприяння посиленню ролі правозахисних інститутів в Україні; 3) стимулювання громадської активності в сфері нагляду за дотриманням усіма учасниками правовідносин вимог Конституції України та законів України; 4) заходи щодо усунення факторів деморалізації суспільства в умовах війни, а також руйнування основ правової свідомості громадян.

Висновки. Конституціоналізм як елемент правової дійсності є показником, складовою та одночасно чинником належного правового клімату, що забезпечує необхідну та коректно спрямовану систему кроків державної політики у юридичній сфері. Конституціоналізм з функціональної точки зору є, серед іншого, ідейною та практико-юридичною основою правопорядку в державі, рушійною силою у стимулюванні конструктивних кроків правового розвитку суспільства. Втім, саме широке охоплення катгоерії конституціоналізму робить його вразливою ціллю для деструктивного впливу численних об'єктивних негативних факторів та контрольованої деформації конституційних основ України внаслідок зусиль країни-агресора. Так, виявлення пріоритетних напрямів захисту вітчизняного конституціоналізму, зміцнення конституціоналізму як позитивного результату – сприятливого режиму для прогресу суспільства та держави є одним із пріоритетних завдань науковців.

Конституціоналізм – сукупний результат узгодженої позиції суспільства в особі його проактивних інституцій та окремих індивідів і держави щодо ціннісно-правової основи побудови та розвитку державно-правової системи в Україні. Так, розвиток конституціоналізму та захист його досягнень від негативного впливу війни та її наслідків – одне із центральних завдань державної політики, правової науки та соціокультурної сфери.

Конституціоналізм в умовах війни зазнає набагато більш відчутних загроз, а ніж у мирний час, саме тому висвітлення всього їх спектру стає завданням, що має екзистенційне значення для правової системи держави та конституційних основ суспільного життя та державного ладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#top
2. Заборовський В. В. Професійна діяльність адвоката в умовах воєнного стану. Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 27 червня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 71–77.

3. Комітет з військового права НААУ підготував пам'ятки з надання правничої допомоги військовим ЗСУ. URL: <https://unba.org.ua/news/7409-komitet-z-vijs-kovogo-prava-naau-pidgotuvav-pamyatki-z-nadannya-pravnichoi-dopomogi-vijs-kovim-zsu.html>
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
5. Конвенція про захист цивільного населення під час війни URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
6. Конституція України від 28.06.1996 року. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
7. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм в умовах воєнного стану. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління. Київ, 2022. № 3 (21). С. 12–22.
8. Луцький Р. П. Конституціоналізм в умовах війни. Матеріали конференцій проведених в університеті «Житомирська політехніка». URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/11/41-1.pdf>
9. Мороз С. П. Український конституціоналізм: від ідеї прав людини до механізму їх правового захисту. *Вісник Академії митної служби України*. 2007. № 2. С. 117–124. URL: https://www.academia.edu/25326629/Український_конституціоналізм_від_ідеї_прав_людини_до_механізму_їх_правового_захисту
10. Савчин М. В. Конституціоналізм і війна. *Український часопис конституційного права*. 2. 2022. С. 2–14. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-2/pdfs/1-mikhailo-savchyn-konstytutsionalizm-viina.pdf>
11. Словська І. Є. Український конституціоналізм: сутнісна та структурна характеристика. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. праць / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін]; відп. за вип. В. М. Дрьомін; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2014. Т. 14. С. 164–172.*
12. Ставичний П. І Громадянські права у конституційно-правових відносинах. Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії: матеріали міжнародного круглого столу, м. Ужгород, 27 червня 2022 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 111–124.